

В.М.Ричка*

"ГАЛИЧ – ДРУГИЙ КИЇВ": СЕРЕДНЬОВІЧНА ФОРМУЛА ЧИ ІСТОРИОГРАФІЧНА МЕТАФОРА?

В основу статті покладено доповідь, виголошену автором на VI Міжнародному конгресі україністів, який відбувся 28 червня – 1 липня 2005 р. в Донецьку. Здійснено спробу з'ясувати ідейний зміст та історичну реальність формули "Галич – другий Київ".

У створених останнім часом синтетичних курсах історії України період із перед кінця XII–XIII ст. зазвичай визначається як епоха "Галицько-Волинської держави"¹. Цей "призабутий" радянською історіографією термін до наукового обігу впровадив М.С.Грушевський, який уважав "нераціональним сполучування старої історії полудневих племен, Київської держави, з її суспільно-політичним укладом, правом і культурою, з Володимиро-Московським князівством XIII–XIV ст. так, наче се останнє було його продовженням"². Натомість він стверджував, що "Київський період перейшов не у володимиро-московський, а в галицько-волинський XIII в., потім литовсько-польський XIV–XVI в. Володимиро-московська держава не була ані спадкоємницею, ані наступницею Київської, вона виросла на своїм корені й відносини до неї Київської можна б скоріше порівняти, наприклад, до відносин Римської держави до її гальських провінцій, а не преемства двох періодів у політичній і культурній житті Франції"³.

М.С.Грушевський не обґрунтовував історичної сутності Галицько-Волинської держави, що, за його словами, "зав'язавшись на порозі XIII ст., протягнула в українських землях іще ціле століття по упадку Києва в повній силі традиції великодержавної політики й життя, князівсько-дружинного режиму, суспільно-політичних форм і культури, виробленої Київською державою"⁴.

Поділяючи історію України на київський і галицько-волинський періоди, М.С.Грушевський очевидно спирався, як зауважив О.П.Толочко, на відмінну від великоросійської традицію Іпатіївського зводу, який є об'єднанням київського та галицько-волинського літописань, що сталося не пізніше часів Данила Романовича ("механічне з'єднання Київського й Галицько-Волинського літописів, що припало на 1200 р., істориками (у тому числі й Грушевським) було сприйнято як момент "переходу" від одного періоду до іншого"⁵). До цього слід додати, що сповідуючи погляди свого вчителя В.Б.Антоновича, який пов'язував історію Київської Русі з розвитком українських земель і першим увів до наукового обігу термін "Україна-Русь"⁶, М.С.Грушевський своїм синтетичним курсом прагнув легітимізувати саме існування української історії.

Послідовник М.С.Грушевського львівський історик Степан Томашівський у своїй популярній праці з історії середньовічної України, написаній у розпал національно-визвольних змагань, беззастережно назвав об'єднане Романом Мстиславичем Галицько-Волинське князівство першою українською національною державою⁷. Концепцію тягlosti української історії й державності розвивали з-поміж інших представників державницької школи в українській історіографії Д.Дорошенко, М.Андрусак, М. Кордуба, Н.Полонська-Василенко. Хрестоматійними стали слова Євгена Маланюка, який у своєму історіософському есеї "Нариси з історії нашої культури", стверджуючи про втрату Києвом у XIII ст. ореолу "столічності", наголошував на тому, що "західня половина бувшої Київської імперії

*Ричка Володимир Михайлович – д-р іст. наук, професор, провід. наук. співроб. Інституту історії України НАНУ.

все більш силою речей усамостійнюється в постаті Галицько-Волинської держави. Вона несе політичний та й культурний тягар насліддя Києва ще ціле століття, продовжуючи державність "Руської землі"⁸.

На рубежі ХХ ст., коли з'явилися принципово нові методологічний та дослідницький інструментарії наукового пошуку, такі погляди не зазнали змін. Наведу, що називається "навмання", приклад із принагідного збірника тез наукової конференції "Галицько-Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура, традиція" (Галич, 19–21 серпня 1993 р.). Один із її учасників, наприклад, безапеляційно стверджує, що "з падінням Київської Русі українська державність не зупинилась; вона продовжувала функціонувати на заході, в умовах Галицько-Волинської держави, в складі якої, за твердженням М.Брайчевського (вельми сумнівним – *В.Р.*), опинилися всі українські землі разом із Києвом, за винятком хіба що сплюндрованого татаро-монгольською навалою, спустошеного та знелюдненого Лівобережжя. І, головне, ця держава була першою державою **тільки українського народу** (виділення моє – *В.Р.*), ні від кого незалежної, що засвідчило дальший процес формування нації". Далі невтомний галичанин наголошує на тому, що "у Галицько-Волинській державі вперше в Україні знайшли своє втілення такі ідеї, що входять в поняття "галицький П'ємонт", а саме **самостійність і соборність української держави; орієнтація на передову, цивілізовану Західну Європу** (виділення моє – *В.Р.*); єднання церков; міське самоуправління та інші"⁹.

Більш зваженою, хоча також неприйнятною, на мій погляд, є позиція О.Б.Головка, який стверджує, що "для об'єднаного князівства Романа були характерні певні ознаки держави, а саме наявність державної території, системи державного управління, відповідної ідеології ... отже, ми маємо всі підстави розглядати політичний комплекс, який контролював князь Роман Мстиславич, а саме територію Волині, Галичини, Пониззя (середня течія Дністра), Побужжя ("України") та Київщини як державу, яка потенційно мала шанс трансформуватися в більш стабільну державну структуру"¹⁰.

При цьому цих та деяких інших науковців не бентежить, що саме слово "держава" до ХVII ст. вживалося не у високому значенні, а побутувало лише як одне з визначень верховної влади, як метафора її царственості й могутності¹¹. Створене Романом Мстиславичем у 1199–1205 р. Галицько-Волинське об'єднання було, як слушно зауважує М.Ф.Котляр, складовою Києво-Руської держави, яка "зовсім не припинила свого існування, коли Роман Мстиславич створив своє Галицько-Волинське князівство"¹². Розвиваючи цю думку в монографії "Галицько-Волинська Русь", дослідник наголошує на тому, що "термін "Галицько-Волинська держава" народився в середовищі галицької інтелігенції в ХІХ ст., в умовах панування Австрійської імперії, до складу якої входила Галичина. Терплячи іноземне політичне, соціальне й культурно-національне гноблення, його творці від самого початку вкладали в нього політичний, виразно полемічний зміст – у нас, мовляв, була велика держава, а нині ми маємо коритися чужинцям. Загалом термін "Галицько-Волинська держава" в умовах ХІХ ст. мав прогресивне значення, хоча й не узгоджувався з історичною дійсністю ХІІІ ст."¹³

Галич на правду був важливим, проте не єдиним осередком давньоруської державності в Південній Русі. Його могутній суперник – Чернігівське князівство – виступало проти експансіоністських планів владими́ро-суздальських і смоленських князів установити тут свою гегемонію¹⁴. Та й Київ не був зведений до ролі "граничного городка", як уважають деякі історики.

Незважаючи на державну деструкцію Київської Русі й цезуру монгольсько-го завоювання, її стольний град залишався найвизначнішим осередком політичного й духовного життя, центром притягання для всіх земель-князівств Східної Європи. Київський князівський стіл продовжував зберігати своє главенство на

Русі впродовж усього XIII – першої третини XIV ст.¹⁵ У суспільній свідомості Київ залишався не тільки основним політичним і культурним центром, а й центром сакральним, осередком християнського благочестя. Невипадково, гадаю, надсилаючи 1264 р. київському митрополитові Кирилу "Кормчу книгу", болгарський князь Святополк супроводжував свій дарунок такими словами: "преосвященному архиепископу... преславного (тут і далі виділення моє – В.Р.) града Києва, учителя же всеи Русі и свѣтилника церквам богоспасаемого града Києва"¹⁶. Не буде перебільшенням сказати, що в другій половині XIII–XIV ст. зберігалася конфесійна єдність усієї території Київської Русі, що живила в масовій свідомості уявлення про неї, як про єдине етноконфесійне й політичне утворення. Тому говорити про "Галицько-Волинську державу", чи "перше українське королівство"¹⁷ як про загальноукраїнську державу – спадкоємницю Київської Русі – не доводиться. Такі поширені у вітчизняній історіографії уявлення суттєво обмежують і збіднюють зміст давньоруської середньовічної державності, заперечуючи тим самим її існування на теренах Київщини й Чернігівщини¹⁸.

Ідея успадкування Галицько-Волинським князівством державно-політичних традицій Київської Русі, а відтак і поява самої тези "Галич – другий Київ", ґрунтується головню на суперечливих звістках давньоруських літописів про долю Києва, яку він переживав на початку 1200-х рр. Зокрема, ідеться про суперництво Романа Мстиславича і його тестя – київського князя Рюрика Ростиславича. Під 1202 р. Рюрик, вирішивши провчити свого зятя, "вста ... на Романа, и приведе к собѣ Ольговичѣ в Киевѣ, хотя поити к Галичю на Романа. И оупреди Романѣ скопя полкы Галичьскыѣ и Володимерьскыѣ и вѣѣха в Русскую землю и отвориша ему Кыяне ворота Подольская"¹⁹. Позбавивши Рюрика Ростиславича великокнязівського престолу, Роман Мстиславич однак у Києві не залишився, а посадовив у ньому свого двоюрідного брата Інгвара Ярославича. Але вже наступного року Рюрик повернув собі місто, учинивши в ньому нечуваний погром: "Взять бысть Киевѣ Рюриком и Олговичи и всею Половецкою землею и створиша велико зло в Русстѣи земли, якого же зла не было от крещенъа над Киевом. Напасти были и взятъа не якоже нынѣ зло се сстася. Не токмо одино Подолье взяша и пожгоша ино Гору взяша и митрополью святую Софью разграбиша и Десятинную святую Богородицю разграбиша и манастыри всѣ и иконы одраша, а иныѣ поимаша и кресты честныя и ссуды священныя и книги и порты первых блаженыхъ князьи еже бяху повѣшали в церквахъ святыхъ на память собѣ то положише все собѣ в полонѣ: яко же глаголетъ пророк Давид "Боже, приидоша языци в достояние твое и оскверниша церковь святоу твою положиша Иерусолима яко овощное хранилище, положиша троупие рабѣ твоих брашно птицам небесным плоть преподобных твоих звѣремъ земнымъ пролияша кровь ихъ, аки воду" (Пс. 78: 1–3). То все стася над Киевом за грехи наша: черньци и черници старыя иссекоша, и попы старые, и слепыя, и хромые, и слоукыя и трудоватыя, та вся иссекоша; а что чернець, и черницъ, и поповъ, и попадеи, и Киянъ, и жены их, и дщери ихъ, и сыны их то все ведоша иноплеменици в вежи к себе"²⁰.

Розорення Києва було осмислене давньоруськими книжниками як Боже прокляття, що здійснилось над стольним градом Русі так само, як колись над Єрусалимом: " І він виконав Своє слово, яке говорив на нас та на наших суддів, що судили нас, щоб спровадити на нас велике зло, – такого не було вчинено під цілим небом, яке було вчинено в Єрусалимі! Як написано в Мойсеевому Законі, усе те лихо прийшло на нас, та ми не вблагали Господа, нашого Бога, щоб вернутися нам від свого гріха, і щоб порозумнішати у Твоїй правді. І Господь пильнував того лиха, і спровадив його на нас, бо справедливий Господь, Бог наш, у всіх Своїх чинах, які Він зробив, та ми не слухали Його голосу ... Господи, у міру всієї Твоєї справедливості нехай відвернеться гнів Твій та Твоя ревність від Твого міста Єру-

салима, Твоєї святої гори, бо через наші гріхи та через провини наших батьків Єрусалим та народ Твій відданий на ганьбу для всіх наших околиць" (Дан. 9: 12–16).

Лихо також віщували зауважені літописцем знамення: "Тое же зимы знаменья бысть многи на небеси. Едино ж от них скажем: бысть во едину ноць в 5 час ноци потече небо все, и бысть черно по земли же и по хоромом снѣг. Мнѣти всѣм человекам зряче, аки кровь прольана на снегу. И видѣши же нѣции течение здѣздное бысть на небеси оторгаху бо звѣзды на землю. Мнѣти видицим я яко кончину. Знаменья бо в небеси, или во звездахъ, или в солнци, или в лунѣ, или етором чимъ не на добро бывает, но знаменья сици на зло бывають"²¹.

Похмуро-пророчий тон літописної нарації не залишав сумнівів історикам минулого в тому, що велич і слава Києва залишилися позаду²². Столиця Русі, що раніше була знана як "корона пишноти" й "розрада всієї землі", із "матері містам руським" зробилася "блудницею" ("ибо уста Господни говорят как сделалась блудницею верная столица, исполненная правосудия! Правда обитала в ней, а теперь – убийцы" (Ис. 1: 21)).

На думку В.О.Ключевського, розорення Києва спричинило "відлив" населення із Середнього Подніпров'я, який відбувався у двох протилежних напрямках – на північно-східні землі Русі та на захід, у верхів'я Дністра, Західного Бугу та Вісли: "Сліди відливу в ці сторони оприявнюються в долі двох "окрайных" князівств – Галицького й Волинського. За політичною ієрархією руських областей ці князівства належали до молодших. Галицьке князівство, одне з виділених, сирітських за генеалогічною ситуацією своїх князів, що належало до молодших гілок Ярославового роду, уже в другій половині XII ст. стає одним із найсильніших і найвпливовіших на південному заході – князь його "отворяет ворота Киеву", як ідеться в "Слові о полку Ігоревім" про Ярослава Осмомисла. Від кінця XII ст., за князів Романа Мстиславича, що приєднав Галичину до своєї Волині, і його сина Данила, об'єднане князівство помітно зростає, густо заселяється, князі його стрімко багатіють, попри внутрішні смути порядкують справами Південно-Західної Русі й самим Києвом"²³.

Боротьба за право розпоряджатися київським великокнязівським престолом, що реально точилася в 1200-х рр. поміж князями Південно-Західної й Північно-Східної Русі, з такою ж гостротою оживає в боротьбі ранньомодерних історіографій – російської та української.

М.М.Карамзін, наприклад, уважав, що Роман поступився князеві Всеволоду "чесною" розпоряджатися долею Києва й той посадовив у ньому свого зятя Ростислава²⁴. Першим у полеміку з цією схемою, здається, вступив галичанин Денис Зубрицький (1777–1862 рр.). Він, зокрема, стверджував, що російський історик "перечепився на словах літопису "и бысть князь киевский", припасувавши їх до Ростислава, проте ці слова стосуються не Ростислава, але Романа, який сам сів на київський стіл, чи, ліпше, приєднав Київ до своєї держави ... поза сумнівом, Київ тоді був приєднаний до Галицько-Володимирської держави"²⁵.

Більш обережною була позиція М.С.Грушевського. Віддаючи належне здібностям і енергії Романа, він, проте, стверджував: "Подібно, як ростово-суздальські князі, він при тім теж не ласиться на Київ, і на крайнім заході українських земель з'являється таким чином новий політичний центр, значніший від Києва, що й дає надалі тон українській політиці. Правда, скоро смерть Романа робить перерву, і нове значіння галицько-волинського стола відновляється вповні тільки тридцять літ пізніше. Але галицькі події вже від кінця XII ст. стають центром української політики, більше від київських. Київ, переставши бути політичним центром для всієї системи земель Руської держави, і зійшовши на друге місце поруч суздальського Володимира, відтепер перестав поволі бути центром і українських земель та сходить на другий план поруч Волині-Галичини"²⁶.

До цього питання вчений повертається в іншому місці своєї фундаментальної праці: "...Роман, мабуть з огляду на Всеволода, на його претензії на старшинство над Києвом, і не лишив Київщини собі: не хотючи ані накликати конфлікту з Всеволодом, ані підпорядкувати себе його претензіям на старшинство, він задовольнився ролею фактичного господаря на всій правобічній Україні, а своїми укладами з Всеволодом фактично поставив себе на рівні з ним, так що в політичній системі земель давньої Руської держави над старим, бідним Києвом підіймалися тепер два нові політичні центри: полудневий Галич і північний Володимир суздальський (виділення моє – В.Р.), у союзних відносинах між собою"²⁷.

Уявлення про перенесення столиці з Києва до Галича ґрунтуються не стільки на автентичних літописних джерелах, скільки на повідомленнях пізньої польської історіографії та залежної від неї української історичної літератури другої половини XVII ст. Польський хроніст XVI ст. Мацей Стрийковський у своїй "Хроніці польській, литовській, жмудській і всієї Русі", зокрема, стверджував, що Роман "до Галича переніс руську монаршу столицю з Києва" ("do Halicza przeniósł stolec monarchiej Ruskiej z Kijowa")²⁸. Либонь, саме тому один і розділів "Синописа" названо "Спор о столице" ("По смерти всея Россіи самодержца Романа, веліе между собою нестроеніе и споръ князіе російскіи о прѣстолѣ самодержавіа имѣ; инши хотѣша в преславном градѣ Киевѣ престол имѣти, инши в Галичу"²⁹).

Як уже відзначалося, від часів М.С.Грушевського в українській історіографії усталилася думка про Романа Мстиславича як про фундатора Галицько-Волинської держави. На підтвердження цієї тези в науковій літературі зазвичай акцентується увага дослідників на "особливому статусі" Романа Галицького в політичній практиці та ідеології середньовічної Русі.

Так, О.Б.Головко вважає, що в давньоруській політичній думці сформувалася "наступна, після двох Володимирів – Володимира Святославича та Володимира Мономаха – парадигма ідеального державного володаря – князя Романа Мстиславича. Яскравим проявом виникнення та існування такої парадигми є преамбула до "Галицько-Волинського літопису", яку є всі підстави розглядати як окрему пам'ятку давньоруської літератури"³⁰.

Ідеться про характеристику Романа, уміщену в статті 1201 р., якою відкривається літопис: "В лѣто 6709. Начало княжения великаго князя Романа како державего бывша всеи Роуской земли, князя Галичкого. По смерти же великаго князя Романа, приснопамятнаго самодержца всея Роуси. Одолѣвша всимъ поганьскимъ языком оума моудростью, ходяща по заповѣдемъ Божимъ, оустремил бо ся бяше на поганья яко и левъ, сердить же бысть яко и рысь, и гоубяше яко и крокодилъ, и прехожаше землю их яко и орелъ, храбор бо бѣ яко и тоур, ревноваше бо дѣду своему Мономаху, погубившему поганья Измалтяны, рекомыя Половци"³¹.

Цю характеристику було складено за книжними взірцями. Як свого часу довів О.С.Орлов: "Характеристика Романа Галицького є під 1201 і 1251 роками, у найбільш розвиненому вигляді – під 1201 р. і у вигляді, частково взорованому на 1201 р. – під 1251 р. Вигляд 1201 р. в основі мав наслідування характеристики Святослава під 961 р. "Повісті временних літ", в якій, між іншим, уживалася фразеологія Амартола "легко (або "легокъ") ходя, аки пардусъ". У характеристиці Романа 1201 р. вжито іншої фразеології, а саме – про подолання розуму мудрістю й порівняння з "левом" узятє з Малали (1 кн.); войовниче порівняння з "риссю" є в "Еллінському літописці" про Александра Македонського"³².

"Галицько-Волинський літопис" називає Романа не тільки "самодержцем", але ще й "царем"³³. Як показав В.А.Водов, застосування царського титулу стосовно давньоруських князів мало спорадичний характер. Здебільшого він уживався з використанням візантійських взірців красномовства для підкреслення політичного престижу, прославлення того чи іншого князя³⁴. Відсутність скільки-небудь

помітних претензій на титул "царя" в домонгольській Русі, очевидно, була пов'язана з особливостями політичної структури Русі кінця XI – середини XII ст.: "У цей період усі східнослов'янські землі перебували під владою князівського роду Рюриковичів: верховним правителем був той, хто вважався "найстарішим" у роді й посідав князівський стіл. Звідси – певна індиферентність щодо титулатури; не вживався в ті часи послідовно й титул "великий князь" – його застосування датується кінцем XII ст., коли виокремлення самостійних князівств і розпад князівського роду на окремі гілки створили ситуацію, в якій знадобився особливий титул для підкреслення політичного верховенства. Відповідно й титул "цар", що потрапив на Русь у час відносно байдужого ставлення Рюриковичів до титулатури, титулом не став, а вживався на означення князя "високим стилем"³⁵.

Лексика "Галицько-Волинського літопису" значною мірою була залежна, як показав О.С.Орлов, від "Хроніки" Малали. Такими запозиченнями були вживані в цьому літописі щодо Романа Мстиславича вирази "самодержець" та "цар" ("царіє"). З-поміж інших, ці слова, за спостереженням О.С.Орлова, "трапляються лише в перекладі "Хроніки" Малали і є характерними ознаками цього перекладу; лише деякі з таких слів інколи трапляються в перекладах із інших грецьких історичних творів, у тому числі й біблійних книг"³⁶.

До того ж контекст літописного повідомлення, де Данилового батька названо "царем", як доводить дослідник, збігається за тоном із наріканнями на принизливе становище перського царя Дарія в "Александрії", відомій у руських перекладах із-перед кінця XII ст.

Міфологізована польськими хроністами XVI ст., а згодом В.М.Татищевим і наступною історіографією, постать Романа Мстиславича як святого фундатора Галицько-Волинської держави остаточно канонізується XIX ст. У націоналістичній історіографії від початку XX ст. він постає "творцем першої української національної держави, якої основу дала Галичина, перша українська земля, що відокремилася від загальноруської держави перед більше як 100 літами. Сим способом давня руська держава розпалася на дві частини, які стали підставою для витворення двох окремих народностей. Очевидно, що се було сполучене з повним занепадом Києва, який уже від довшого часу не мав ніяких умов бути політичним осередником східної Європи; він став перехідним простором, на яким стиралися впливи двох нових осередків – Галича й Суздаля"³⁷.

Такою була українська відповідь російській історіографії, яка вустами В.О.Ключевського проголосила Андрія Боголюбського першим великоросом ("В особі князя Андрія великорос уперше виступив на історичну сцену"³⁸).

Укладачі "Галицько-Волинського літопису", згадуючи стольне місто свого князівства, не надихалися ідеями та символами його царственості. На відміну, наприклад, від Києва чи Новгороду, Галич не сподобився титулу "богоспасаємого" або "богохранимого" града, що є індикатором сакрального статусу міста. Не спостерігаємо й інтересу галицьких книжників щодо "примірювання" до Галича таких історичних формул, як "новий Царгород", чи "новий Єрусалим", які є надзвичайно важливими для характеристики середньовічної самосвідомості. Виняток становить хіба що літописна стаття 1229 р. Сповідуючи про облогу Галича військами угорського короля Бели, літописець вкладає в уста відправленого ним до галичан посла наступні слова: "Слышите словеса великого короля Оугорского! Да не уставляетъ вас Дѣмьянъ, глаголя: "И земля изиметь ныи Бог!". Ни да уповаеть вашъ Данилъ на Господа, глаголя: "Не имать предати градъ сесь королеви Угорскому". Толико ходилъ на ины страны, то кто можетъ удержати отъ руку моею и отъ силъ полковъ моихъ"³⁹.

Слідом за В.М.Істріним, Л.С.Махновець справедливо вказував на те, що ці слова посла, виголошені від імені Бели до оточених галичан, "є біблійним тек-

стом, пристосованим до даної ситуації. Із подібними словами звертається гучним голосом глашатай (Рабсак) асирійського царя Синахериба до оточеного в Єрусалимі іудейського царя Єзекії (4 Царств XVIII, 28–30, 35 або Ісаїя XXXVI, 13–15, 20)⁴⁰. Утім, не виключено, що цей епізод укладачі "Іпатіївського літопису" запозичили не напряму з Біблії, а через посередництво "Хроніки" Малали⁴¹.

Слабкий рівень символічного наповнення в староруському літописанні образу Галича як стольного й царственного граду Південно-Західної Русі був взаємопов'язаний зі ступенем його претензій на спадкоємність щодо Києва, який у давньоруській книжності декларується "другим Єрусалимом"⁴². Між тим формулу "Галич – другий Київ", яку так і не сподобилися гранично чітко сформулювати середньовічні галицькі книжники, вирізьбив своїм "квапливим пером" (currente calamo) наприкінці 50-х рр. XX ст. львівський філолог А.І.Генсьорський. Подібно псковському ченцеві Філофею, він упевнено-урочисто стверджував: "Перший Київ занепав, на його місці з'явився "другий Київ" – Галич". Становлення цієї ідеї дослідник приписував Романові Мстиславичу (за термінологією автора – "Романові Великому"): "Такий погляд виник у Романа і галичан уже тоді, коли Роман у 1201 р. приєднав на деякий час Київ до Галицько-Володимирського князівства й посадив у ньому свого намісника князя Інгвара Ярославича. Цей погляд зміцнився ще більше за часів Данила, перед приходом Батия, коли самі київські князі стали нехтувати своїм уділом і намагалися "перескочити" на галицький престол... Остаточно цей погляд сформувався після розгрому Києва Батием. Галич-Холм стали вважати єдиним (виділення моє – В.Р.) спадкоємцем Києва, інакше кажучи, "другим Києвом". Було це щось подібне до теорії "третього Риму", яка виникла в XVI ст. в Москві після занепаду Візантії"⁴³.

Хоча ідея успадкування Галицькою Руссю традицій першої Київської держави в староруському письменстві не була висловлена експліцитно, вона покровом прокламувалася через низку ідеологічних новацій, покликаних вивістити статус Галицько-Волинського князівства в політичній структурі Русі. Літописець Данила Галицького, утверджуючи ідею верховної влади галицько-волинських князів над Руссю, не випадково називає Данилового батька – князя Романа Мстиславича – "самодержцем всея Руси". До цього галицько-волинський книжник додає, що той "бѣ цесарь в Руской земли", а його син Данило володів "Роускою землею, Киевом и Володимиром, и Галичем"⁴⁴, дарма, що Данило, як і його батько, ніколи не князував у Києві. Від 1253 р. він коронується як "rex Russiae" ("світлішим королем Русі" титулував Данила Романовича папа Інокентій IV)⁴⁵. Прикметно, що й М.Стрийковський називає Галицько-Волинську Русь "Руським царством"⁴⁶.

Таким самим виявом державно-політичних амбіцій була й розпочата Данилом Галицьким у 30-х рр. XIII ст. грандіозна розбудова міста Холма. Данило прагнув зробити з нього не тільки й не стільки першорядну фортецю – головний замок для захисту Забужжя, але й перетворити його на царствену столицю Русі. Високий статус і призначення цього міста засвідчують також слова галицько-волинського книжника про те, що Холм "бысть созданъ Божиим веленьемъ" .

Запрошені Данилом іноземні майстри зміцнили місто потужними фортифікаціями та звели чимало світських споруд і храмів. У 1240-х рр. з Угровська сюди було перенесено єпископську кафедру⁴⁷. Кафедральна церква Івана Златоустого була справжнім шедевром: "зданье же еѣ сиче быс комары с каждо угла преводъ и стоянє ихъ на чєтырєхъ головахъ члвєцких изваяно отъ нѣкогого хытрѣчь. Окъна з украшена стеклы Римьскими. Входящи во олтарь стояста два столпа от цѣла камени и на нею комара и выспръ же вѣрхъ украшенъ звѣздами златыми на лазурѣ. Внутрьни же еи помость бѣ слитъ от мѣди, и от олова чиста яко блестятися яко зерчалу. Двѣри же еи двоя украшены каменьемъ Галичкымъ бѣлымъ и зеленымъ Холмьскимъ. Тесанымъ узоры тѣ некимъ хытрѣчемъ Авдьемъ

прилѣпы от всѣхъ шаровъ и злата. Напреди ихъ же бѣ издѣланъ Спас, а на полуночныхъ святыхъ Иван, якоже всемъ зрящимъ дивитися бѣ"⁴⁸.

Амбіції Данила, спрямовані на перетворення Холма на гідне столиці "Руського царства" місто, виявлялися й у пошуках відповідних геральдичних символів для цього державно-політичного утворення та інсигній влади. Поблизу Холма Данило встановив "столпъ камень, а на нѣмъ орелъ камень изваянъ. Высота же камени десяти лакотъ с головами же и с подножьями 12 лакотъ"⁴⁹.

Історики минулого, коментуючи символіку цього образу, схильні були вбачати в холмській скульптурі візантійську емблему двоголового орла, який буцімто був княжим гербом Данила⁵⁰. Однак, як доводить А.Л.Хорошкевич, двоголовий орел хоч і виступав у Візантії символом релігійної й світської влади, проте, на відміну від Священної Римської імперії, тут він не набув геральдичного значення⁵¹. Холмський кам'яний монумент зі скульптурним зображенням орла покликаний був, як уявляється, символічно засвідчити королівську гідність ("rex Russiae") Данила Галицького.

Мистецтво було не єдиним виявом амбіцій Данила. Намагаючись вивищити статус власного князя, під пером літописця й зовнішній вигляд останнього набув відповідної могутньому володареві Русі царської гідності. Характерним є опис його вбрання, уміщений під 1252 р. На чолі руських полків, споряджених озброєнням "татарським", Данило їхав "по обычаю Роуску: бѣ бо конь под нимъ дивленію подобенъ, и сѣдло от злата, жъжена, и стрѣлы и сабля златомъ оукрашена. Иными хитростями, якоже дивитися: кожуюхъ же оловира Грѣцького, и кроуживы златыми плоскими ошить, и сапозы зеленого хъза шити золотом"⁵².

Свого часу О.С.Орлов звернув увагу на те, що вбрання Данила виписане з реальними деталями, які виходять за межі трафарету давньоруських літописів. За спостереженням дослідника, цей опис книжник запозичив із "Хроніки" Малали: "У XVII книзі Малали по Еллінському літописцю змальовано одяг Чафія, лазсько-перського царя, що його подарував імператор Устин як інсигнію влади: носив він "вѣнець Румескъ", але білий "оскриль" мав "в багра место нашву злату плоску ... сапозы же его беша от своєю ему страны черъвени с бисеры, пръскимъ образомъ, тако же и пояс ему съ бисеры"

При цьому вчений не виключав можливості, що "на зображення Данила, окрім Чафія, наклалися риси царя Дарія Перського з "Александрії", а саме з розповіді про те, як приймаючи Александра Македонського, "сидяше Даріи въ венци, иже бе съ каменіемъ, в ризе червлене, яже бе вавилоньскы ткана златымъ пряденом, и в багре царьстемъ, и в сапозехъ златыхъ, съ каменіемъ деланы по лысту его, скипетры обаполы его, плъци же тмами около его". По розмові Дарій "дръжа за руку Александра и веде его въ полату свою. И се же знамение добро имяше Александр, за руку приведенъ отъ врага. И пришед во внутрь полаты своя, абие възлеже пръвее Александр на вечери Даръеви"⁵³.

Із такою гостинністю Дарія поєднується завершення літописної оповіді 1252 р. про виправу Данила. Похваливши руський "обычай" Данила, угорський король "просия у него въ станъ, зане зной бѣ велик дне того. Он же яи за роукою и веде его въ полатую свою, и самъ совлочашеть его и облачашеть и въ порты своя; и таку честь творяшеть ему, и прииде въ домъ свой"⁵⁴.

Похвальна характеристика Данила під 1224 р. ("бе бо дерзъ и храбор от головы и до ногу не бе в нем порока") запозичена з оповіді про Авессалома з 2 Царств ("Не было во всем Израиле мужчины столь красивого, как Авессалом, и столько хвалимого, как он; от подошвы ног до верха головы его не было у него недостатка") (2 Царств: 14) за Еллінським літописцем⁵⁵.

Незважаючи на зусилля Данила Галицького та його спадкоємців – володарів Галицько-Волинського князівства – зберегти державно-політичну та культур-

но-релігійну ідентичність "королівства Русі", його процвітання було ефемерним. Оцей, за образним висловом О.С.Преснякова, "окремий галицький закуток навіки залишився провінцією, хоча, як здавалося на світанку його історії, за умовами багатих природних даних і широких, розмаїтих міжнародних стосунків, міг би стати вогнищем самостійної історичної діяльності, поширюючи її базу на Волинь, Поділля й Київщину, на чолі всієї України. Проте Галицька Русь була поглинута розвитком польського шляхетського землеволодіння й торгівельно-промисловим життям польського та німецько-єврейського міщанства, а з політичного погляду вона – опорний пункт польського наступу на Чорномор'я"⁵⁶.

¹ Див., напр.: Історія України: нове бачення: У 2-х т. – К., 1995. – Т. 1. – С. 95–105.

² Грушевський М. Звичайна схема "руської" історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства // Статті по славянознавству / Под ред. акад. В.И.Лапанського. – СПб., 1904. – С. 299.

³ Там само.

⁴ Грушевський М.С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – К., 1993. – Т. 3. – С. 1.

⁵ Толочка О. Коли перестала існувати "Київська Русь"? Історіографічна доля одного терміну і поняття // Київська старовина. – 1992. – №6. – С. 12.

⁶ Див.: Когут З. Формування української національної історіографії // IV міжнародний конгрес україністів. Одеса, 26–29 серпня 1999 р. Доповіді та повідомлення. Історія. Частина II. XX століття. – Одеса; Київ; Львів, 1999. – С. 7.

⁷ Див.: Томашівський С. Українська історія. Старинні часи і середні віки. – Л., 1919. – С. 85–89.

⁸ Маланюк Є. Книга спостережень. – К., 1995. – С. 113.

⁹ Див.: Чапуга С. Галицько-Волинська держава – пракорінь західноукраїнського П'ємонту // Галицько-Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура, традиції. – Л., 1993. – С. 129, 130.

¹⁰ Головка О.Б. Князь Роман Мстиславич та його доба: Нариси з історії політичного життя Південної Русі XII – початку XIII століття. – К., 2001. – С. 197, 198; Його ж. Галицько-Волинська Русь: держава чи не держава? // Матеріали V конгресу Міжнародної асоціації україністів. Історія: Збірник наукових статей. Частина I. – Чернівці, 2003. – С. 116, 117.

¹¹ Колесов В.В. Мир человека в слове Древней Руси. – Ленинград, 1986. – С. 276.

¹² Котляр М.Ф. Від Києва до Галича (осередки державності у Південній Русі XII–XIII ст.) // Роль столиці у процесах державотворення: Історичний та сучасний аспекти. Матеріали науково-практичної конференції. – К., 1996. – С. 36.

¹³ Котляр М.Ф. Галицько-Волинська Русь. – К., 1998. – С. 154.

¹⁴ Див.: Коваленко В. Чернігово-Сіверська і Галицько-Волинська землі у XII–XIII ст. (До питання про перші осередки давньоруської державності) // II міжнародний конгрес україністів (Львів, 22–28 серпня 1993 р.). Доповіді і повідомлення: Історія. – Л., 1994. – Ч. 1. – С. 20.

¹⁵ Горський А.А. Русь: от славянского расселения до Московского царства. – М., 2004. – С. 195, 196.

¹⁶ Шапов Я.Н. Византийское и южнославянское наследие на Руси в XI–XIII вв. – М., 1978. – С. 141.

¹⁷ Див.: Брайчевський М. Галицько-Волинське королівство // Хроніка-2000. – К., 1999. – Вип. 31-32. – С. 100.

¹⁸ Ричка В. Середньовічна українська держава в історичній схемі Михайла Грушевського та концептуальних вимірах історіографії: проблеми і перспективи // Rossica: научные исследования по русистике, украинистике и белорусистике. – Praha, 1997/2. – С. 27–32.

¹⁹ Суздальская летопись // Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ). – М., 1962. – Т. I. – Стб. 417.

²⁰ Там же. – Стб. 418, 419.

²¹ Там же. – Стб. 419.

²² Див., напр.: Карамзин Н.М. История государства Российского в 12-ти томах. – М., 1991. – Т. II–III. – С. 414.

²³ Ключевский В.О. Курс русской истории. Ч. 1 // Ключевский В.О. Сочинения: В 9 т. – Т. I. – М., 1987. – С. 287.

- ²⁴ Карамзин Н.М. Указ. соч. – С. 415.
- ²⁵ Зубрицкий Д. История древнего Галичско-Русского княжества. – Ч. 3. – Львов, 1855. – С. 26.
- ²⁶ Грушевський М.С. Історія України-Руси. – К., 1992. – Т. 2. – С. 222, 223.
- ²⁷ Там само. – Т. 3. – С. 8, 9.
- ²⁸ Strykowski M. Kronika polska, litewska, imydzka i wszystkiej Rusi. – Т. I. – Warszawa, 1846. – S. 211.
- ²⁹ Sinopsis, Kiev 1681: Facsimile mit einer Einleitung von H.Rothe. – Köln; Wien, 1983. – Л. 71.
- ³⁰ Головка О.Б. Вказ. праця. – С. 206.
- ³¹ Ипатьевская летопись // ПСРЛ. – М., 1962. – Т. 2. – Стб. 715, 716.
- ³² Орлов А. К вопросу об Ипатьевской летописи // Известия Отделения русского языка и словесности императорской АН. – Пг., 1926. – Т. XXXI. – С. 104.
- ³³ Див.: Ипатьевская летопись // ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 808.
- ³⁴ Vodoff V. Remarques sur le valeur du terme “tsar” appliqué aux princes russes avant le milieu du XV e siècle // Oxford Slavonic Papers. New series. – Oxford, 1978. – Vol. XI. – P. 16–20; *Idem*. La titulature des princes russes du Xe au début du XIIe siècle et les relations extérieures de la Russie Kéviennne // Revue des Etudes Slaves. – 1983. – I. – P. 139–150.
- ³⁵ Горский А.А. Представление о «царе» и «царстве» в средневековой Руси (до середины XVI века) // Царь и царство в русском общественном сознании (=Мировосприятие и самосознание русского общества. – Вып. 2). – М., 1999. – С. 18.
- ³⁶ Орлов А.С. Указ. соч. – С. 114.
- ³⁷ Томашівський С. Вказ. праця. – С. 89.
- ³⁸ Ключевский В.О. Указ. соч. – С. 325.
- ³⁹ Ипатьевская летопись // ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 760.
- ⁴⁰ Літопис Руський / Пер. з давньорус. Л.Є.Махновця. – К., 1989. – С. 387.
- ⁴¹ Порівн.: Орлов А.С. Указ. соч. – С. 111, 112.
- ⁴² Про це див.: Данилевский И.Н. Мог ли Киев быть Новым Иерусалимом? // Одиссей: человек в истории. 1998. – М., 1999. – С. 134–150; Ричка В.М. Идея „Києва – другого Єрусалиму” в політико-ідеологічних концепціях середньовічної Русі // Археологія. – 1998. – №2. – С. 72–81.
- ⁴³ Генсьорський А.І. Галицько-Волинський літопис (процес складання; редакції і редактори). – К., 1958. – С. 86, 87.
- ⁴⁴ Ипатьевская летопись // ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 807, 808.
- ⁴⁵ Большакова С.А. Папские послания галицкому князю как исторический источник // Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования. 1975 г. – М., 1976. – С. 122–129.
- ⁴⁶ Strykowski M. Op. cit. – Т. I. – S. 224, 225.
- ⁴⁷ Шапов Я.Н. Государство и церковь Древней Руси X–XIII вв. – М., 1989. – С. 54, 202, 203.
- ⁴⁸ Ипатьевская летопись // ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 843, 844.
- ⁴⁹ Там же. – Стб. 845.
- ⁵⁰ Иловайский Д.И. Даниил Романович Галицкий и начало Холма // Памятники русской старины в западных губерниях, изд. П.Н.Батюшковым. – СПб., 1885. – Вып. 7. – С. 4; Solovjev A. Les emblemes heraldiques de Byzance et les Slaves // Seminarium Kondakovianum. – Praha, 1935. – Т. VII. – P. 119–164; Некрасов А.И. Очерки по истории древнерусского зодчества XI–XVII века. – М., 1936. – С. 136; Софроненко К.А. Общественно-политический строй Галицко-Волынской Руси XI–XIII вв. – М., 1955. – С. 92.
- ⁵¹ Хорошкевич А.Л. Символы русской государственности. – М., 1993. – С. 21, 22.
- ⁵² Ипатьевская летопись // ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 814.
- ⁵³ Орлов А.С. Указ. соч. – С. 105, 106.
- ⁵⁴ Ипатьевская летопись // ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 814, 815.
- ⁵⁵ Орлов А.С. Лекции по истории древней русской литературы. – М., 1916. – С. 74.
- ⁵⁶ Пресняков А. Упадок Киева и исторический путь Украины // Родина. – 1998. – №8. – С. 56.

The report is put at the heart of the article, which was proclaimed by the author on the 6th International congress of Ukrainists that took place on the 28th of June – 1st of July 2005 in Donetsk. The author makes an attempt to find out the ideological content and historical reality of the formula “Halych – second Kyiv”.